
ĐORĐE TOMIĆ

OD TRANSFORMACIJE DO TRANZICIJE I NAZAD

NAUKA O TRANSFORMACIJI?
POJMOVI, PITANJA, TEORIJE

APSTRAKT:

Kraj socijalizma u Istočnoj Evropi 1989. godine predstavlja ujedno početak različitih procesa društvenih promena. Ovi procesi predmet su istraživanja različitih studija iz oblasti političkih nauka, sociologije, ekonomije, itd. Ta istraživanja u naučnoj javnosti sve više se shvataju kao deo jednog istraživačkog kompleksa – po nekima čak i sopstvene discipline – nauke o transformaciji. Iako se i nakon više od 20 godina nauke o transformaciji teško može govoriti o jednoj teorijskoj paradigmi, jedan određen broj pojmova, pitanja i teorija etablirao se kao osnova ove oblasti. Dajući pregled ključnih aspekata istraživanja transformacije tekst predstavlja pre svega jedan opšti uvod u „nauku o transformaciji“. Istovremeno, tekst predstavlja kritički osvrt na prikazana teorijska razmatranja i ističe njihove analitičke granice, pre svega ukazujući na zapostavljanje socijalnih aspekata transformacije.

1. UVOD

Pojam „tranzicija“ svakako spada u najteže simptome *tranzicije*. Koliko god taj pojam u značenju „prelazni period“ trivijalno delovao, on poseduje jedan izuzetan politički uticaj u poslednjih dvadeset godina. Markirajući u jeziku svest o temeljnim društvenim promenama, „tranzicija“ istovremeno jasno ukazuje na smer tih promena, kao i na (političku ili naučnu) poziciju sa koje tumačenje tih promena stiže.

Reč je naravno o procesima demokratizacije, tačnije „rashodovanja“ starih režima u državama Istočne Evrope nakon 1989. godine. Promena kako političkog tako i ekonomskog sistema u tim državama čak i isključivo formalno i institucionalno gledajući predstavljaju izuzetan izazov za ta društva. Ako se tome doda i niz kolektivnih i individualnih „odvikavanja“ i „navikavanja“, novi svet u koji su istočnoevropska društva (spremno?) zakoračila, iz perspektive istraživača¹ u svojoj kompleksnosti i dinamičnosti, predstavlja pravo blago. Pa ipak, danas, više od dvadeset godina kasnije, spektar tumačenja društvenih procesa u ovom periodu baš i ne deluje kao širok i raznovrstan. Ali, kako je to moguće?

Ovo je jedno od pitanja, na koja ovaj tekst pokušava da odgovori. Osnovni cilj teksta pritom jeste da rasvetli ključne pojmove i teorije onoga što nazivamo „tranzitologijom“. Radi se o nazivu za niz različitih studija iz oblasti političkih nauka, sociologije, ekonomije, itd. koja istražuju pomenute društvene promene. Ova istraživanja u naučnoj javnosti sve više se shvataju kao deo jednog istraživačkog kompleksa – po nekima čak i sopstvene discipline – *nauke o transformaciji*. Iako se i nakon više od 20 godina nauke o transformaciji teško može govoriti o jednoj teorijskoj paradigmi,² jedan određen broj pojmova, pitanja i teorija etablirao se kao osnova ove oblasti. Razlog za jedan relativno stabilan korpus pojmova pritom nije nekakvo teorijsko jedinstvo³ – mada ne treba zanemariti primat određenih teorijskih paradigmi na pojedinim akademskim prostorima – već pre svega izuzetno

1 Radi boljeg razumevanja u tekstu će biti korišćeni oblici imenica u muškom rodu, shvaćeni, međutim, neutralno i obuhvatajući sve razičitosti u odnosu na rodnu i/ili seksualnu orijentaciju.

2 Potreba da se istraživanja procesa transformacije prikažu kao deo jedne celine prisutna je još od početka devedesetih godina. Jedan od ranijih zanimljivih kritičkih osvrta na „teoriju transformacije“ je npr. Beyme, Klaus von (1994): Transformationstheorie - ein neuer interdisziplinärer Forschungszeitung? In: Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft, god. 20, sv. 1, str. 99–118.

3 Na nemačkom akademskom prostoru – pritom se misli na istraživače, istraživačke radove i institucije, čiji je radni jezik nemački – teorijski primat u domenu političkih nauka u istraživanju transformacije ima sistemska teorija. Glavni predstavnik ove „struje“ bez sumnje je Wolfgang Merkel, profesor na Humboldt Univerzitetu u Berlinu. S obzirom na njegov istaknut uticaj u oblasti istraživanja demokratizacije, polazna tačka i dobar deo referenci pri skiciranju „tranzitologije“ oslanjaju se na njegove radove. U tekstu se istovremeno osvrćem i na niz „prekratkih“ tumačenja ove dominantne teorijske osnove.

velik broj naučnih radova, kraćih ili opširnijih studija o procesima političkih i ekonomskih promena u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine.⁴

Dajući pregled ključnih aspekata istraživanja transformacije tekst predstavlja pre svega jedan opšti uvod u „nauku o transformaciji“. Istovremeno, tekst predstavlja kritički osvrt na prikazana teorijska razmatranja i ističe njihove analitičke granice, pre svega ukazujući na zapostavljanje socijalnih aspekata transformacije.

2. POJMOVI

Jedan od ključnih problema koji se pojavio usled dubokih društvenih promena u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine bio je vezan za pitanje kako pojmovno odrediti te procese. Pojmovi koji su do tada korišćeni u „zapadnoj“ političkoj nauci preuzeti su – po nekima prebrzo – i ubrzo su postali dominantni. Pojam koji je probio okvire nauke, na našim prostorima sasvim sigurno je pojam tranzicije. Korišćen kako u svrhe društvene analize tako i kao apsolutno objašnjenje za sve društvene probleme u politici, ovaj pojam zapravo je samo jedan od nekoliko koji u matičnoj disciplini označavaju određene procese.

2.1. Transformacija vs. tranzicija

Za razliku od pojma „tranzicija“, u političkoj nauci mnogo manje normativan, u upotrebi je pre svega pojam „transformacije“. Kao i kod pojma tranzicije i u slučaju „transformacije“ radi se o nazivu za jedan proces promene, preobražaja, prelaza određenog sistema iz jednog oblika u drugi. Transformacija pritom može, ali ne mora označavati prelaz ka pluralističkoj demokratiji.

4 Čak i u najkraćim crtama dati prikaz svih do sada objavljenih radova, koji se na ovaj ili onaj način dotiču nekog od aspekata transformacije u Istočnoj Evropi, predstavlja izuzetno težak zadatak, nesrazmeran jednom preglednom tekstu. Stoga će u nastavku biti pomenuti i citirani radovi koje autor smatra relevantnim za sticanje jednog prvog utiska o osnovama i trendovima istraživanja o transformaciji u poslednje dve decenije. Ipak, treba pomenuti neke ranije radove kao npr.: Arato, Andrew (1993): *Interpreting 1989*. In: *Social Research*, god. 60, sv. 3, str. 609–646; Beyme, Klaus von (1992): *Parteiensysteme im Demokratisierungsprozeß Osteuropas*. In: *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, god. 18, str. 271–291; Crawford, Beverly; Lijphart, Arend (1995): *Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe. Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures*. In: *Comparative Political Studies*, god. 28, sv. 2, str. 171–199; Pickel, Andreas (1993): *Authoritarianism or democracy? Marketization as a political problem*. In: *Policy Sciences*, god. 26, sv. 3, str. 139–163; Elster, Jon (1991): *Constitutionalism in Eastern Europe: An Introduction*. In: *University of Chicago Law Review*, god. 58, sv. 2, str. 447–482. Za pojedinačne prikaze političkih sistema u Istočnoj Evropi vidi: Ismayr, Wolfgang; Richter, Solveig; Soldner, Markus (Hg.) (2010): *Die politischen Systeme Osteuropas*. 3., aktualisierte und erw. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. Treba ukazati i na uporedne studije kao npr. Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K; Boenker, Frank (1998): *Institutional design in post-communist societies. Rebuilding the ship at sea*. Cambridge: Cambridge University Press (Theories of institutional design).

Tranzicija, međutim, označava u najvećem broju studija upravo prelaz iz jednog nedemokratskog političkog sistema ka demokratiji. Stoga se pojam tranzicije često i uopšteno koristi kao sinonim za demokratizaciju. Kako je demokratizacija samo jedan oblik političke transformacije, generalno važi da je pojam transformacije nadređen pojmu tranzicije.

2.2. Smena sistema ili smena režima?

Smena sistema predstavlja smenu oblika vršenja političke vlasti. Konkurentni i svakako „popularniji“ pojmovi jesu *smena režima*, *tranzicija*, pa čak i pomenuta *transformacija*. U okviru nauke o transformaciji – tzv. *tranzitologiji* – tematizuje se pritom promena sistema u jednom pravcu zamene jednog autoritarnog ili totalitarnog režima jednim demokratskim, liberalno-pluralističkim sistemom, zbog čega se često govori i o demokratizaciji.⁵ Dok je stariji i dugo dominantniji pojam smene režima bio korišćen pre svega u primerima demokratizacije u državama, gde se menjao isključivo politički sistem, dok je ekonomski sistem u obliku tržišne ekonomije ostajao nepromenjen, sveobuhvatnom transformacijom – ekonomskom i političkom – u Istočnoj Evropi nakon 1989./1990. godine pojam smene sistema dobija nešto veći značaj.⁶

Pored pojma *smene sistema* u političkoj nauci postoji i pojam *promene sistema*.⁷ Iako ne potiče iz spektra pojmova nauke o transformaciji, ovaj pojam treba ipak pomenuti, pre svega radi razlikovanja od pojma smene sistema. Kod promene sistema radi se naime o jednom „evolucionarnom prilagođavanju jednog društvenog ili političkog sistema na promenjene uslove okruženja putem najčešće postupne promene njegovih unutrašnjih struktura i procesa obrade informacija“.⁸ Kako već određeni pojmovi nagoveštavaju – npr. okruženje (nem. *Umwelt*) – ovde se radi o definiciji koja je usko povezana sa sistemskom teorijom, pre svega nemačkog sociologa Niklasa Lumana.⁹

5 Beyme, Klaus von; Nohlen, Dieter (2004): Politische Theorien: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 1, S. 1548.

6 Up. Thibaut, Bernhard (2004): Politische Begriffe: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 7, S. 9829.

7 U nemačkom su to pojmovi „*Systemwechsel*“ odnosno „*Systemwandel*“. Nemačka terminologija relevantna je pre svega zbog teorijskog okvira (sistemska teorija) koji pre svega ovaj drugi pojam uvodi i koristi.

8 Thibaut, Bernhard (2004): Politische Begriffe: Systemwechsel. In: Nohlen, Dieter (Hg.): Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Bd. 7, S. 9829.

9 Sistemska teorija predstavlja ujedno i teorijsku osnovu radova Volkfanga Merkela (Wolfgang Merkel), jednog od najistaknutijih nemačkih teoretičara transformacije i demokratizacije.

Iako stoji tvrdnja da jedna definicija nikada nije tačna ili pogrešna,¹⁰ već samo onoliko praktična koliko je „operativna“ u datom kontekstu, treba ponuditi nekoliko predloga. Tako bi sistem mogao biti korišćen u smislu političkog sistema, npr. liberalne demokratije odnosno u smislu ekonomskog sistema, npr. tržišne ekonomije. Pojam režim najčešće se koristi u značenju jedne konkretne vlade okupljene oko jedne ključne ličnosti – npr. režim Slobodana Miloševića. Ipak, pojam režim u kontekstu teorije demokratizacije poseduje jedno sasvim drugačije značenje. Iako promena tzv. demokratskih režima može biti vezana za smenu vlade, to ne mora uvek biti slučaj. Jedna vlada može biti pokretač smene demokratskih režima. U teorijama demokratizacije o kojima je reč često se razlikuju sledeći demokratski režimi: minimalno-demokratski režim, formalno-demokratski režim i diferencirani liberalno-demokratski režim. Razlike između ovih režima predstavljene su bitnim formalnim, proceduralnim, ali i idejnim odlikama tih režima. Ključne karakteristike različitih demokratskih režima prikazane su u sledećoj tabeli:

Tab. 1: Tipovi demokratskih režima

Autokratski režim		<ul style="list-style-type: none"> • oni nad kojima se vlada ne biraju vladu • nedopuštanje ili ograničavanje političkih prava • ograničen pluralizam
Minimalno-demokratski režim (tzv. izborna demokratija)		<ul style="list-style-type: none"> • periodični, kompetitivni, inkluzivni i prevashodno nemanipulisani („slobodni“) izbori • Vladajući se uspostavljaju putem izbora
Liberalne demokratije	Formalno-demokratski režim	<p><i>dodatno...</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • potpuno nemanipulisani (slobodni) izbori • politička prava (sloboda informisanja, pravo na javna okupljanja, sloboda govora) • Obavezanost vladajućih važećim pravom
	Diferencirani liberalno-demokratski režim	<p><i>dodatno...</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • razvijen partijski sistem bez antisistemskih partija • razvijen sistem udruženja • razvijeno civilno društvo • pretežno podržavajući stav prema institucijama demokratije • politički, socijalni i ekonomski konsenzus

¹⁰ Ovo svakako rasprostranjeno shvatanje među kritičkim istraživačima nije, međutim, uvek prisutno u naučnoj diskusiji. Stoga ne začuđuje često (o)pominjanje berlinskog istoričara, profesora Holma Zundhauzena (Holm Sundhaussen) ove krajnje jednostavne pretpostavke kojom se mogu izbeći česte i neproduktivne „naučne“ rasprave (oko nekog naziva).

Polazeći od ovakvog korišćenja pojmova „sistem“, odnosno „režim“, pojmom „smena sistema“ označava se npr. prelaz iz socijalizma ka liberalnoj demokratiji (tranzicija). Isto tako smenu sistema predstavlja, međutim, i prelaz iz monarhističke diktature u socijalizam. (Iako je pojam za ovakvu smenu sistema dugo bio „revolucija“ – bez obzira na definiciju ovog pojma – rečnikom „tranzitologije“ ovde bi se govorilo o transformaciji). Smena (demokratskih) režima u skladu sa pomenutom definicijom predstavljala bi prelaz iz jednog oblika demokratije u drugi – bez obzira da li se radi o proširenju ili suženju određenih karakteristika liberalne demokratije.

Kritika svih ovih pojmova s jedne strane preopširna je da bi bila primenjena ovde; s druge strane, veći deo ovde istaknutih definicija preuzet je tokom devedesetih godina upravo nekritički, čime je i došlo do etabliranja „tranzitologije“ kao važne discipline ili oblasti unutar političke nauke. Treba ipak istaći nekoliko tačaka o kojima će biti reči u nastavku.

Prvi problem kod prihvatanja i korišćenja ovih definicija vezan je za pitanje, koja je njihova funkcija: da li one definišu društvene procese na osnovu onoga što „jeste“ ili na osnovu onoga što „bi trebalo da bude“? Da li su one dakle proizvod empirijskog istraživanja ili pre svega „uputstvo za upotrebu“ namenjeno političarima tranzicije kao set gotovih dobro dizajniranih rešenja za sve društvene probleme.

Drugi problem predstavlja nastavak prvog pitanja. Ukoliko se ovakvim korišćenjem pojmova želi postići jedno određeno stanje – ili politički sistem – u kojoj meri se sama priroda procesa može obuhvatiti ovakvim definicijama. Hronološki, ali i u pogledu ishoda ovih procesa postavlja se niz pitanja: Kada počinje, a kada prestaje transformacija? Koje su njene faze? I konačno: Ako je reč o konstantnom procesu društvene promene – a on je karakterističan za svako društvo¹¹ – kako i zašto onda razlikovati društva Istočne Evrope od onih na Zapadu?

3. TIPOVI TRANSFORMACIJE

Kao jedna od važnih odlika transformacije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine u većini analiza ističe se istovremenost različitih procesa transformacije – kako transformacije političkog sistema tako i transformacije ekonomskog sistema. Wolfgang Merkel ističe dodatno još i proces državne transformacije, misleći pritom na stvaranje novih država raspadom starih federacija poput Sovjetskog Saveza ili Jugoslavije.

Dok se u starijim istraživanjima transformacije još postavljalo pitanje „prvog koraka“ – tj. da li prvo dolazi ekonomska ili politička liberalizacija – transformaciju tzv.

¹¹ Štaviše je teško da o društvu kao takvom danas uopšte može i biti reči, pre o stalnim procesima *podruštvljavanja*.

„trećeg talasa“¹² odlikuje pored istovremenosti procesa transformacije takođe i niz „efekata međusobne opstrukcije“. Radi se pritom o nizu teškoća prilikom političkog usklađivanja elemenata transformacije. Dok se ekonomski sistem menja – od planske ekonomije ka tržišnoj ekonomiji – potrebno je stvoriti institucije demokratije, a u nekim slučajevima istovremeno rešiti i probleme stvaranja nove države. Tzv. „state-building“ za sobom povlači niz dodatnih problema, koji prevazilaze političke promene na nivou reforme – potrebno je uskladiti formalne i neformalne institucije, tj. „o istom trošku“ rešiti kako problem granica, državne teritorije, državnih institucija, uspostaviti monopol državne moći, tako i rešiti pitanje „nacionalnih identiteta“ i obezbediti nekakav društveni konsenzus. Da to nije uvek moguće i da se pred jedan takav nov demokratski poredak postavlja niz problema, pokazuju ne samo primeri postjugoslovenskih ratova, već i trajni „tihan“ konflikti npr. u baltičkim zemljama.

Ovo viđenje – da liberalna demokratija može postojati isključivo u okviru nacionalne države, po Dalu (Dahl) čak isključivo u slučaju etnički i/ili religijski homogenih društava – svakom kritičkom čitaocu delovaće u najboljem slučaju prevaziđeno. Ipak, ne treba zanemariti teorijski, ali i politički uticaj ovakvih, delom esencijalističkih viđenja u procesu analize transformacije u Istočnoj Evropi. Spajanje nacionalizma i demokratije usko je povezano sa shvatanjem demokratije kao uređenja koje jedino „uspeva“ u nacionalnim okvirima. Ipak, dok ovo viđenje u okviru dobrog dela istraživanja o transformaciji predstavlja neku vrstu premise, treba ispitati „teorijske novine“ tzv. tranzitologije. Počnimo sa tipologijom transformacije.

3.1. Politička transformacija

Kao što je već pomenuto, osnovna podela tipova transformacije razlikuje političku od ekonomske transformacije. U okviru transformacije političkog sistema dodatno možemo razlikovati institucionalnu transformaciju od političke transformacije – npr. transformacije partijskog sistema.

Kod institucionalne transformacije ili „institucionalizacije“ radi se uspostavljanju novih institucija¹³ kao osnova novog političkog sistema, u datom slučaju liberal-

12 Pojam „treći talas“ odnosi se na procese demokratizacije u južnoj Evropi i južnoj Americi tokom sedamdesetih godina 20. veka i potiče od Semjuela Hantingtona, američkog politologa koji će se tokom devedesetih „proslaviti“ svojim rasističkim tezama o „sukobu civilizacija/kultura“. Njegov teorijski uticaj na istraživanja transformacije isto je velik koliko i problematičan. Up. Huntington, Samuel P. (1993): The third wave. Democratization in the late twentieth century. Norman: University of Oklahoma Press (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series, 4).

13 Neoinstitucionalizam pritom razlikuje formalne institucije kao sistem pravila političkog sistema, tj. institucije političkog poretka od neformalnih ili simboličkih institucija. Ove poslednje predstavljaju kognitivna pravila ljudskog delovanja.

ne demokratije. Osnovne institucije, čije uspostavljanje ili utemeljenje predstavlja odliku demokratizacije, a koje su pritom od značaja, pre svega su: ustav, parlament, predsednik, pravosuđe. Kao indikatori za sprovedenu demokratizaciju shodno tome uzimaju se: (1) društvena legitimacija ovih institucija, (2) nemogućnost manipulisanja njima i (3) uređene i transparentne procedure. Tek kada se može ustanoviti da društvo u većini ove institucije u njihovoj funkciji i suštini ne dovodi u pitanje, može se govoriti o konsolidovanoj liberalnoj demokratiji.

Ono što svakako predstavlja problem prilikom uspostavljanja novih demokratskih institucija, a što se u Istočnoj Evropi od početka devedesetih godina pa sve do danas pokazivalo kao problem, jeste pre svega njihova društvena legitimacija. Socijalna nesigurnost, socijalna nejednakost, o kojima će još biti reči, u mnogim državama dovodili su ne samo do pada određenih vlada, već i do sumnje u sam politički sistem, tj. u demokratiju. Na primeru današnje Mađarske i jedne dominantno desno-populističke vlade koja se i pored apsolutne većine u svakom trenutku može osloniti na svog fašističkog partnera u parlamentu, vidimo da nove demokratije u Istočnoj Evropi, uzgred isto kao i demokratije Zapadne Evrope, nimalo nisu „sudbinski“ determinisane kao neupitni cilj istorije čovečanstva. U slučaju Mađarske demokratske institucije trenutno još postoje, ali šta će politika aktuelne vlade doneti, tek ostaje da se vidi.

Još jedan problem na putu ka stvaranju demokratskih transparentnih institucija kao i uvek predstavljaju tzv. stare elite. U slučaju mnogih istočnoevropskih država to su upravo oni članovi i istaknuti funkcioneri određene komunističke partije, koji su na ovaj ili onaj način izgubili legitimitet, ali koji su upravo zbog svoje pozicije moći u stanju da na samom početku „novog poretka“ diktiraju pravila. Iako partije proizašle iz starih komunističkih partija nisu u svim istočnoevropskim državama došle na vlast nakon prvih višestranačkih izbora, izvesno je da je pri stvaranju institucija, npr. novog ustava, deo stare elite, ako ne bio od ključnog značaja, onda bar učestvovao.

Za razliku od institucionalne transformacije, politička transformacija obuhvata sferu parlamentarne politike. Radi se o procesu stvaranja partija i višepartijskih sistema kao i o uvođenju proceduralnih pravila za slobodne i fer izbore koji se periodično odvijaju. Tek nakon nekoliko puta ponovljenog ciklusa održanih izbora, može se govoriti o konsolidaciji demokratije. Pritom izbori predstavljaju prvi od ključnih indikatora demokratske konsolidacije. Oni moraju biti slobodni, nemanipulisani i moraju svakako biti inkluzivni. Drugi važan indikator jesu nezavisni mediji. Nezavisnost medija opet zavisi od adekvatnog zakonskog okvira, moguć-

nosti dodele medijskih licenci, ali i od ekonomskih uslova i uslova bezbednosti u smislu nepostojanja fizičke opasnosti po novinara. Ukoliko su ovi uslovi ispunjeni, može se govoriti o slobodnim, nezavisnim medijima kao indikatoru konsolidovane demokratije. I konačno, svaki zakon na papiru bez odgovarajuće primene ostaje zakon samo na papiru. Tek ukoliko se zakoni sprovode, odnosno ako se većina pridržava zakona, može se govoriti o konsolidovanom sistemu.

Svakako da su sve ovde pomenute odlike demokratskog poretka pre svega formalnog karaktera. Tek vrlo skraćeno nagovešteno pitanje legitimiteta demokratskog poretka tesno je povezano sa „kulturnim“ ili „nacionalnim“, a ne i na poslednjem mestu socijalnim konsenzusom u društvu, te stoga ne čudi što se ono stalno postavlja i dugotrajno diskutuje. Ipak, dok je u slučaju političkog sistema u gotovo svim zemljama Istočne Evrope u poslednjih dvadeset godina ipak vođena rasprava, da bi tek postepeno prevladao konsenzus oko liberalne demokratije, u slučaju ekonomske transformacije, dileme gotovo da nije bilo. Ali o tome će kasnije biti reči; osvrnimo se konačno na pitanje hronologije procesa političke transformacije.

„Periodizacija“ političke transformacije na teorijskom nivou svakako se razlikuje u zavisnosti od autora. Ipak postoje određene „faze“ političke transformacije koje su zajedničke većini studija. U osnovi se mogu odrediti tri ključna vremenska perioda transformacije u Istočnoj Evropi:

1. Kraj autokratskog sistema
2. Institucionalizacija demokratije (period institucionalne transformacije)
3. Konsolidacija

Sličnu strukturu su O'Donel i Šmitter¹⁴ još sredinom osamdesetih godina razvili na primeru političke transformacije u južnoj Evropi i Latinskoj Americi. Oni razlikuju sledeće faze:

1. Liberalizacija
2. „Demokratska instalacija“ (putem „pakta“)
3. Konsolidacija
4. „Dalja (napredna) demokratizacija“

Razlika između prve predložene fazne strukture (Merkel) i druge je pre svega ta što se „kraj autokratskog sistema“ vremenski ne definiše, već može obuhvatati i nekoliko godina, dakle onaj period, koji O'Donel i Šmitter nazivaju fazom liberalizacije.

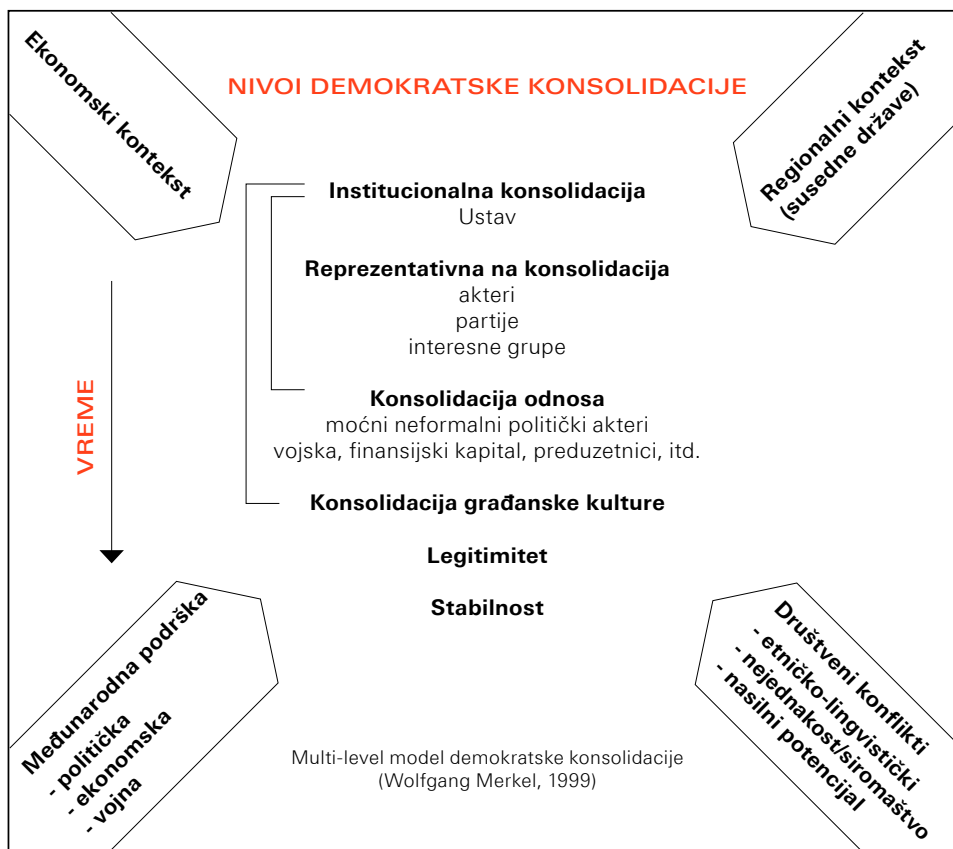
14 Up. O'Donnell, Guillermo A; Schmitter, Philippe C. (1986): Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies. Baltimore: Hopkins; Johns Hopkins University Press.

Radi se pritom o društvenim procesima „odozdo“ koji postepeno osvajaju određene „slobodne prostore“ u društvu – npr. medije, kulturnu ili umetničku scenu – kojima ne upravlja politička elita i time „liberalizuju“ samo društvo.

Isto tako, sam početak transformacije za razliku od prve periodizacije, O'Donel i Šmiter vezuju za „prvobitni pakt“, tj. prvi institucionalni korak ka uspostavljanju novog poretka, što je najčešće novi ustav jedne države. S obzirom da je to uglavnom jedan konkretan datum, ovaj predlog deluje primamljivo – pre svega za istoričare – ali isto tako zanemaruje druge, manje formalne „početne tačke“ transformacije, kao npr. velike proteste ili štrajkove.

Ostale dve faze – demokratizacija per se i konačno, konsolidacija – manje ili više se poklapaju u obe varijante periodizacije. Pritom je zanimljivo da i jedna i druga ostavljaju otvoreno pitanje kraja procesa transformacije. Pa ipak, određene kriterijume konsolidacije bar u teoriji nudi Merkelov model nivoa demokratske konsolidacije koji je dat na sledećem prikazu:

Graf. 1: Nivoi demokratske konsolidacije¹⁵

¹⁵ Preuzeto iz: Merkel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske + Budrich, str. 111.

3.2. Ekonomska transformacija

Ekonomska transformacija u Istočnoj Evropi od planske ka tržišnoj ekonomiji predstavlja drugi važan proces društvene promene. Usko povezan sa političkim odlukama, ovaj proces doveo je, a i dalje vodi ka različitim socijalnim posledicama, koje po veći deo ovih društava nema samo pozitivne posledice. Iako je koncept planske ekonomije u poslednjim decenijama socijalističkih država usled nedovoljne fleksibilnosti uz istovremeno nepromenjene ciljeve ekonomskog rasta,¹⁶ polako, ali sigurno gubi na produktivnosti, otvarajući nov prostor za tzv. „sivu ekonomiju“ koja je funkcionisala na bazi tržišta, ne treba zanemariti uticaj i međunarodni trend neoliberalne politike ekonomskih aktera koji je padom Berlinskog zida u Istočnoj Evropi dobio ne samo nova tržišta, već i nov prostor za reformske eksperimente, koji su u mnogim zapadnoevropskim državama usled principa jake socijalne države vođeni u mnogo težim uslovima.¹⁷

Na osnovu brzine reformi mogu se razlikovati dva osnovna tipa ekonomske transformacije.¹⁸ Prvi pristup odlikuje brzina ekonomskih reformi, pa se neretko govori i o tipu ili modelu „šok-terapije“. Osnovni reformski ciljevi ovog tipa transformacije jesu makroekonomska stabilizacija, liberalizacija cena, i reforma i izgradnja malog broja ekonomskih institucija. Pritom su primenjivane različite makro- i mikrostrategije. U makrostrategije spada pre svega jedna restriktivna poreska i monetarna politika, kontrola plata kao i fiksni kurs. Najvažnija od mikrostrategija svakako je brza liberalizacija cena, pri čemu su se u praksi kontrolisale samo određene cene, npr. cene energije.

Konkretne reforme koje su usledile u okviru ovog tipa ekonomske transformacije bile su pre svega ukidanje centralnog planiranja u ekonomiji, zatim brzo otvaranje za međunarodnu trgovinu i usklađivanje cena sa onima na svetskom tržištu. Državna podrška javnim (državnim ili društvenim) preduzećima je ukinuta, isto kao i „monobank“-sistem jedne državne banke, te je došlo do osnivanja novih komercijalnih banaka. Istovremeno se s obzirom na socijalne posledice ovakvih radikalnih i brzih reformi ukazivalo na potrebe stvaranja mreža socijalnih usluga, ali je njihov razvoj često izostajao. Istovremeno je privatizacija socijalnog uz nesposobnost države da održi određeni nivo socijalne sigurnosti vodila ka dalje produbljivanju socijalnih razlika u društvu.

16 Što, uzgred, planske ekonomije socijalističkih zemalja nije razlikovalo od ekonomija Zapada, osim što je u slučaju prvih sama država, a ne privatni vlasnik, nastupala kao kapitalista.

17 Zanimljiva uporedna studija tržišne i planske ekonomije je npr. Gregory, Paul R.; Stuart, Robert C. (2003): *Comparing Economic Systems in the 21st Century*. Boston; New York: Houghton Mifflin.

18 Up. Svejnar, Jan (2002): *Transition Economies: Performance and Challenges*. U: *Journal of Economic Perspectives*. God. 16, br. 1, str. 3–28.

Za razliku od prvog tipa ekonomske transformacije, drugi tip odlikuje postepeno uvođenje reformi. Pre svega ono se ogleda u pojačanom i dugotrajnijem zakonodavstvu i postepenom stvaranju i razvijanju ekonomskih institucija. Konkretno reforme koje su sprovedene obuhvatale su privatizaciju velikih i srednjih preduzeća i stvaranje jednog zakonskog okvira usmerenog ka slobodnom tržištu i ne na poslednjem mestu stvaranje i jačanje bankovnog sistema. Osnovna razlika u odnosu na prvi tip ekonomske transformacije nije, međutim, bila postupnost drugog, već i stalni pokušaj državne regulacije tržišta rada, kao i stvaranja jakih institucija socijalnih usluga. Ipak, dok je prvi tip već samom svojom dinamikom (brzo) uspeo u svom osnovnom cilju – da uspostavi kapitalističke odnose u ekonomiji – postupni pristup ekonomskim reformama zakazao je upravo u sferi socijalnog. Niti je problem nezaposlenosti, o kojem se u kontekstu teorija transformacije inače retko govori, rešen, niti je nivo socijalnih usluga porastao.¹⁹

Štaviše, socijalna država u većini istočnoevropskih društava ne igra nikakvu značajniju ulogu, a niz ključnih oblasti – poput obrazovanja, zdravstva, penzijskog osiguranja itd. – ili je privatizovan, ili se nalazi u procesu privatizacije, te je time rezervisan samo za jedan (manji) deo društva, ili je u izuzetno nezadovoljavajućem stanju.

4. TEORIJE (POLITIČKE) TRANSFORMACIJE

Teorijska raznovrsnost koja odlikuje „nauku o transformaciji“ svakako je posledica velikog broja radova koji se bave različitim aspektima transformacije. Ipak, određene teorije i pristupe moguće je donekle sistematizovati. Wolfgang Merkel to je učinio sa teorijama političke transformacije, o kojima će u nastavku prvenstveno biti reči.²⁰

U slučaju ekonomske transformacije, međutim, raznovrsnost ponuđenih modela na prvi pogled je nešto manja i obuhvata već pomenuta dva praktična pristupa, iako velik broj radova o pojedinačnim aspektima ovog procesa svakako pruža nešto drugačiju sliku. Razlog za različit obim teorijskog u odnosu prema političkoj odnosno ekonomskoj transformaciji donekle se može objasniti (ne)postojanjem starijih istraživanja: Dok se politička nauka na Zapadu pre 1989. već mogla baviti procesima

19 Zanimljiv osvrt na problem nedostatka brige o socijalnim pitanjima, kao i o funkciji socijalne države u Istočnoj Evropi, na primeru novih država članica Evropske unije, predstavlja tekst Klause Ofe „Postkomunističke države blagostanja u EU“. Pored nedovoljne pažnje, posvećene socijalnim temama u ovim državama, Ofe ističe i nezainteresovanost istraživača za ova pitanja, koji se već dve decenije bave prevashodno promenama prava i ustavnog poretka, odnosno prilagođavanju tržištu i privatnoj svojini. Up. Offe, Claus (2009): Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven. In: Transit. Europäische Revue, Sv. 38, str. 145-161; ovde posebno str. 145.

20 Up. Merkel, Wolfgang (2010): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, str. 67–89.

demokratizacije u južnoj Evropi i u Latinskoj Americi, prelasku sa planske privrede državnog socijalizma u tržišnu ekonomiju u Istočnoj Evropi devedesetih godina nisu prethodili niti konkretni primeri, niti nekakva jasna teorijska predstava.

4.1. Strukturne teorije političke transformacije

Prvu od četiri „teorijske paradigme“ u okviru istraživanja transformacije čine strukturne teorije političke transformacije. U fokusu ovih pristupa nalaze se država i društvene klase kao i odnosi moći u društvu. Kao glavne predstavnike ove struje Merkel pritom ističe Beringtona Mura (Barrington Moore) i Tatu Vanhanena (Tatu Vanhanen). Pretpostavka ovih radova je da demokratizacija zavisi od socijalnih klasa odnosno od raspodele moći u društvu. Shodno tome, osnovna teza pre svega Murovih radova je sledeća: Što je veća interakcija između društvenih klasa, to je viši demokratski potencijal u jednom društvu. Svojom „teorijom disperzije moći“ Vanhanen dodatno konkretizuje klasne odnose u vezi sa demokratskim potencijalom i postavlja tezu: Što je veća raspodela (disperzija) moći u društvu, to je viši demokratski potencijal tog društva. Iako sama teza svakako nije nezanimljiva, sama raspodela moći teško se može operacionalizovati, pa Vanhanen čak uvodi i tzv. „indeks resursa moći“, iako je upitno, u kojoj meri on zaista pomaže u analizi procesa demokratizacije.

U osnovi, strukturne teorije političke transformacije oslanjaju se na tradicionalna klasna tumačenja društvenih promena. Tako se jedan od „puteva ka moderni“ – prelazak iz feudalnog sistema u društveni poredak koji spaja kapitalističku privredu sa demokratijom (i nacionalnom državom kao novim, modernim fenomenom) vezuje za „revoluciju buržoazije“, dakle revoluciju jedne društvene klase. Koliko su ova tumačenja u slučaju država Istočne Evrope produktivna, verovatno valja ostaviti politolozima, važno je zapamtiti da je ključna varijabla pri objašnjavanju procesa demokratizacije u slučaju strukturnih teorija klasna struktura društva i odnosi između pojedinih klasa ili slojeva u društvu.

4.2. Sistemske teorije političke transformacije

Za razliku od strukturnih teorija, pristupi nastali u okviru sistemske teorije fokusiraju se na ekonomiju i društvo.

Nastali još pedesetih godina 20. veka, ovi pristupi potiču pre svega iz sociologije (T. Parsons, kasnije i S. Hantington) i dovešće u svom razvoju konačno i do vrlo poznate Lipsetove teorije modernizacije. Ključna varijabla kojom se objašnjava proces demokratizacije kod Lipseta je ekonomija, pri čemu se pre svega ističe stupanj ekonomskog razvoja. Osnovna teza pritom glasi: Što je viši nivo socioekonomskog razvoja, veći je i demokratski potencijal jednog društva.

Pritom se demokratija u ovom slučaju operacionalizuje posredstvom različitih indikatora, čiju je direktnu povezanost sa ekonomskim razvojem teško otkriti na prvi pogled. Dal (Dahl) kao indikatore demokratije pominje efektivnu participaciju (unutar političkog sistema), glasačku jednakost, „prosvećeno poimanje“ (u smislu političke svesti), kontrolu (političke) agende kao i (opštu društvenu) inkluziju kao princip. Dalji indikatori demokratije, prisutni u različitim radovima svrstanim u ovaj teorijski okvir su osim toga i nivo obrazovanja, stupanj urbanizacije, vertikalna društvena mobilnost, socijalna pravda, postojanje pravne države kao i postojanje civilnog društva. Dodatni principi koji garantuju demokratski pristup jednog društva su s jedne strane – u skladu sa ekonomskom determinacijom političkog sistema – efikasnost, a s druge strane legitimitet.

Iako je rasprostranjenost teorije modernizacije danas prisutna skoro u vidu „narodne mudrosti“ – tj. „svima je jasno da veći ekonomski razvoj vodi ka većoj demokratiji“ – njene teorijske slabosti očigledne su u ništa manjoj meri. Uzmimo na primer već samo određivanje nivoa ekonomskog razvoja: Želimo li ovu varijablu operacionalizovati putem bruto nacionalnog proizvoda po glavi stanovnika, nigde u teoriji nećemo naići na konkretnu vrednost. Koji novčani iznos po glavi stanovnika predstavlja dovoljno visok nivo ekonomskog razvoja da bismo mogli govoriti o demokratskom društvu? Gde je dakle ekonomska granica koja razdvaja demokratska od nedemokratskih društava – da li su to 2.000 ili 20.000 evra godišnje po glavi stanovnika?

Ipak, teorija modernizacije u novijim radovima koji su zasnovani na sistemskoj teoriji igra nešto manju ulogu. Mnogo su zanimljiviji radovi koji se teorijski više naslanjaju na kasnije radove Lumana nego na starije studije Parsonsa.²¹ Radi se pre svega o konceptu društva koje se sastoji iz različitih samostalnih (autoreferencijalnih)²² sistema: političkog, ekonomskog, kulturnog, itd. Osnovna

21 Zanimljivi su u tom kontekstu pre svega koncepti liberalne demokratije koje poslednjih godina razvija Wolfgang Merkel, osvrćući se pritom na „nepotpune“ demokratije, koje su nastale kao (konačni?) rezultat političke transformacije u Istočnoj Evropi. Pre svega u podeli političkog sistema na podsisteme i u objašnjavanju njihovih međusobnih uticaja može se uočiti Lumanov uticaj. Up. Wolfgang (2004): *Embedded and defective democracies*. In: *Democratization*, god. 11, sv. 5, str. 33–58.; Merkel, Wolfgang; Croissant, Aurel (2003): *Liberale und defekte Demokratien*. In: Schmitt, Karl (Hg.): *Herausforderungen der repräsentativen Demokratie*. 1. Aufl. Baden-Baden: Nomos (Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Politikwissenschaft (DGfP), 20), str. 55–88.

22 S obzirom na ograničen obim teksta, kao i zbog prevencije terminoloških nejasnoća usled nepoznavanja autora srpskohrvatskog prevoda Lumanovih tekstova, koje je autor čitao u njihovom originalnom (nemačkom) izdanju, izostavlja se ovde specifična terminologija (npr. „kodovi“, „mediji“ i sl.). Izostaje takođe i detaljniji prikaz Lumanove teorije, koji bi svakako ne samo prevazišao okvir ovog teksta, već predstavlja temu za jednu mnogo opširniju studiju.

pretpostavka jeste da iako čine jednu društvenu celinu ovi sistemi postoje „za sebe“ u smislu funkcionalne diferencijacije modernih društava. Shodno ovakvom shvaćanju, društva tzv. državnog socijalizma u Istočnoj Evropi morala su se urušiti, s obzirom da nije bila prisutna samostalnost pojedinačnih sistema: Politički sistem (partija) upravljao je svim ostalim sistemima, što po ovakvom konceptu nije moguće. Primeri su pokazali da je sistemska teorija – ma koliko apstraktna i kompleksna – bila u pravu. Istovremeno, ovakvo – istina skraćeno i uprošćeno – tumačenje razloga kraja državnog socijalizma ne objašnjava u potpunosti različite modalitete političke transformacije tokom devedesetih godina. Upravo ove nedostatke pomenuti noviji radovi pokušavaju da isprave.

4.3. Akterske teorije političke transformacije

Radovi koji centralne teze pri objašnjavanju demokratizacije vezuju za pojedinačne učesnike tog procesa spadaju u tzv. akterske teorije. Više deskriptivnog karaktera i empirijski utemeljeni, ovi pristupi javljaju se još osamdesetih godina 20. veka i potiču prevashodno iz političkih nauka. Ključnu odgovornost za proces političke transformacije akterima pripisuju i glavni predstavnici ovog dela teorijskog spektra, već pomenuti O'Donel i Šmiter. Teorijska osnova na kojoj počivaju njihova razmišljanja pritom je princip „racionalne odluke“ (rational choice).²³ Razlikujući „tvrde“ i „meke“ zagovornike starog sistema unutar političke elite, O'Donel i Šmiter postavljaju tezu, po kojoj će do demokratizacije doći onda, kada „meka struja“ unutar političke elite, (racionalna u svojim odlukama) proceni da njihova pozicija moći i ostanak na (ili pri) vlasti zavisi od transformacije političkog sistema i uspe da izoluje „tvrdu struju“. Drugim rečima, tek kada jedan deo političke elite odluči da do promene vredi da dođe, i uspe da svoje neistomišljenike unutar političke elite ili ubedi ili ukloni, doći će do promene. Mimo niza zamerki ovom konceptu, treba istaći pre svega njegov statični karakter koji zaista teško može biti usklađen sa dinamičnošću procesa transformacije. Tako ni pomenuti akteri tokom ovih procesa ne ostaju „nepomični“, već se i sami prilagođavaju i menjaju svoje pozicije. Sigurno dobar primer predstavljaju političke partije u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine.²⁴

23 Jedan od značajnijih autora koji u svojim istraživanjima transformacije usvajaju ovaj pristup je svakako Adam Przeworski. Vidi npr. Przeworski, Adam (1999): *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Reprint. Cambridge: Cambridge University Press (Studies in rationality and social change).

24 O promenljivom, čak „postmodernom“, „hibridnom“ karakteru partija u jugoistočnoj Evropi govori npr. Kanzleiter, Boris; Tomić, Đorđe (2010): *Die Linke im post-jugoslawischen Raum*. In: Daiber, Birgit; Hildebrandt, Cornelia (Hg.): *Von Revolution bis Koalition. Linke Parteien in Europa*. (Texte der Rosa-Luxemburg-Stiftung, Bd. 52). Berlin: Dietz.

4.4. Kulturne teorije političke transformacije

Poslednja grupa teorija koju Merkel pominje u svojoj sistematizaciji su tzv. kulturne teorije političke transformacije. Možda i osnovni problem ovih pristupa nije samo njihova više nego heterogena teorijska osnova, već pre svega naučni domet. Dok prilozi poput Patnamovih (R. Putnam) radova o socijalnom kapitalu kao „društvenom poverenju“ unutar jednog društva mogu delovati vrlo zanimljivo i svakako bar tematizuju određene sociopsihološke aspekte demokratizacije, drugi primeri „primenjene kulturne teorije“ deluju s jedne strane deplasirano, s druge strane i vrlo opasno, posebno ako se ima u vidu njihov uticaj na određene diskurse (recimo politički). Dok se, recimo, Patnam bavi socijalnim mrežama i ističe njihovu ulogu u procesu demokratije, pre svih Semjuel Hantington u istom tom naučnom polju konstruiše u svakom pogledu zaista sporne teze. Verovatno u nedostatku „ključnog neprijatelja“ nakon završetka „hladnog rata“, Hantington rešava da pitanje demokratizacije poveže sa „kulturom“ koju određuje pre svega prema religiji jednog stanovništva. Po njegovim tezama, najviši nivo demokratije dostižu „hrišćanska društva protestantske veroispovesti“, iza njih plasira katolička društva, čija demokratskičnost ipak pokazuje određene slabosti, dok još uvek za „sposobna za demokratski poredak“ važe pravoslavna društva Istočne Evrope kao i budistička, pa donekle i hinduistička društva. Potpuni nedostatak demokratskog potencijala, Hantington konstatuje u slučaju islamskih društava i ovom tezom postavlja jedan važan temelj u razvoju jednog novog kulturnog rasizma tokom devedesetih godina prošlog veka. Iako sam Hantington u domenu nauke ne igra značajniju ulogu, njegov uticaj na „opšta mesta“ u politici, a pre svega međunarodnim odnosima ne treba zanemariti. Posebno nakon 11. septembra njegove teze direktno ili indirektno u određenim konzervativnim krugovima dobijaju na aktuelnosti. Na analitičkom nivou i u vezi sa političkom transformacijom u Istočnoj Evropi njegova kulturna teorija, međutim, nema skoro nikakvog značaja.²⁵

4.5. Teorije transformacije: uputstvo za upotrebu?

Ono što je zajedničko svim pomenutim teorijama transformacije je pre svega njihov pokušaj da odgovore na tek jedno od niza pitanja, koje je period transformacije devedesetih godina doneo: Kako društveni poredak transformisati sa ciljem liberalne demokratije. Odgovori na ovo pitanje pritom predstavljaju svojevrsno uputstvo za upotrebu, koje se po potrebi nudilo političarima u zemljama Istočne Evrope. Istini za volju, i pored principijelne saglasnosti oko toga, da demokratija predstavlja jedini poredak za koji se svi moraju zalagati, jer „povratka u socijali-

25 Za razliku od već pomenute, nešto starije studije o tzv. „trećem talasu“ demokratizacije s početka devedesetih godina.

zam“ nema, retko koja demokratska vlada trudila se, a još manje uspevala da sva u ovom tekstu pomenuta teorijska saznanja iskoristi.

Štaviše, većina političkih aktera u skoro svim državama Istočne Evrope težila je ka osiguravanju sopstvenih pozicija (moći), trudeći se pre svega da (1) ispuni očekivanja međunarodnih institucija i organizacija, od kojih politički, ali pre svega ekonomski zavisi i (2) obezbedi kakav-takav socijalni mir u zemlji. Tranzicija je pritom u funkciji „catch-all“ pojma shvatana kao idealni paravan za novu – a možda i poslednju – raspodelu nekada društvenih resursa. I dok se o tranziciji govorilo svaki put, kada je trebalo privatizovati o trošku građana, uvesti dodatne poreze, čija namena nimalo nije jasna, te „obrazložiti“ ukidanje socijalnih davanja i usluga, politički i ekonomski sistemi i zaista jesu prolazili kroz različite promene, prolazeći tako jednu „tranziciju u tranziciji“ kojoj se u nekim državama do danas kraj ne nazire. U krajnjem slučaju, euforija do koje je u većem broju istočnoevropskih država došlo nakon „demokratskog restartovanja“ 1989/1990. godine, kada su izborene određene slobode, usled jednog konstantnog transformisanja „transformersa“ – tj. ljudi koji kroz te procese prolaze – ne samo da je već potpuno zaboravljena, već se neretko može prepoznati sasvim suprotno viđenje: Radi se o pojmovima neke vrste nostalgije za „starim boljim danima“ u socijalizmu,²⁶ dok se novoj demokratiji pripisuje sve manje pozitivnih odlika.²⁷

U pogledu teorija transformacije, bar kad je reč o političkoj transformaciji, one su politici u datim društvima pre svega ponudile niz pojmova, kojima se pomenu te preraspodele društvenih resursa lakše mogu mistifikovati i opravdati. Odjednom se iza delovanja pojedinačnih aktera pojavljuju strukture, koje su „krive“ za sve probleme. Umesto lične odgovornosti pojedinaca, u pomoć se zovu „početni problemi“, „nedovoljna konsolidacija demokratije“, a čitavi delovi društva sa jednom ciničnom lakoćom onih na vlasti, bivaju „otpisani“ kao tzv. „tranzicijski gubitnici“.²⁸

26 O fenomenu nostalgije za socijalizmom u Istočnoj Evropi objavljen je priličan broj radova, pa bi i samo njihovo nabranje prevazišlo okvir ovog teksta; vredi ipak pomenuti studiju posvećenu fenomenu nostalgije za bivšim predsednikom bivše Jugoslavije, Josipom Brozom Titom kulturologa Mitje Velikonje, čija je glavna teza da se iza ovakve nostalgije neretko krije čak emancipatorski potencijal za suštinske društvene promene. Vidi: Velikonja, Mitja (2010): *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.

27 Doduše prezasićenost liberalnom demokratijom i (parlamentarnom) politikom može se uočiti i u zapadnoevropskim državama, iako iz nešto drugačijih razloga. Up. Crouch, Collin (2008): *Postdemokratie* (edition suhrkamp, Bd. 2540). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

28 Ovima je posvećen niz studija, između ostalog i: *Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse. Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten* (2002). Unter Mitarbeit von Matthias Neumann und Heiko Pleines. Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36), vidi posebno: Kušić, Siniša (2002): *Gewinner und*

U slučaju ekonomske transformacije, modeli koji su razvijani početkom devedesetih godina, usled nedostatka praktičnog iskustva, krojeni su mahom za brzu i jednokratnu upotrebu, te su odmah i testirani. Šok-terapija otreznila je mnoge zanesene (ispravnim i legitimnim) idealom slobode, a najveći deo ljudi preko noći pretvorila u nezaposlene i siromašne. Postupna ekonomska transformacija drugima je donela dug period agonije, čiji su konačni rezultati bili mahom isti, doduše na drugačiji način: ljudi su *postupno* otpušteni, broj nezaposlenih rastao je shodno tome *postupno*, siromaštvo je takođe *postupno* uzimalo maha, ali je konačno uspostavljena tržišna ekonomija.

I dok se kapitalizmu, ne baš poznatom kao sistemu, koji vodi računa o potrebama građana, a posebno ne u duhu neoliberalnog uverenja u moć slobodnog tržišta, teško može zameriti što nije spreman sam sebe da ukine, zamerke na račun kako politike u određenim zemljama tako i političke nauke itekako su opravdane.

5. KRITIKA NAUKE O TRANSFORMACIJI

Kritika nauke o transformaciji stara je, razume se, koliko i pokušaj konstituisanja discipline koja se bavi transformacijom. Još 1991. godine Klaus Ofe ukazivao je recimo na potrebu ove već tada etablirane „grane nauke“ da istraživanju procesa modernizacije nakon 1945. godine, pored primera demokratizacije u južnoj Evropi tokom sedamdesetih godina (Portugalija, Španija, Grčka) i kolapsa autoritarnih režima u Južnoj Americi (Argentina, Brazil, Urugvaj, Čile, Paragvaj) doda i proces demokratizacije u zemljama Istočne Evrope, ocenjujući ove pokušaje kao neprimerene.²⁹ Ofe je pritom upravo ekonomsku transformaciju i njene socijalne posledice isticao kao problematičnu razliku između ranijih društvenih transformacija i onih u Istočnoj Evropi, ističući nedostatke starijih teorijskih pristupa koji su nastajali na primerima iz jednog sasvim drugačijeg istorijskog konteksta. Dobar deo autora, međutim, kasnije je upravo te probleme (uglavnom nekritički) podigao na nivo teorije. Tako je Ofe istovremenost transformacije političkog i ekonomskog sistema još smatrao za problem koji se „tranzitologiji“ postavlja i na koji je teško pronaći

Verlierer der Transformation: System- und länderspezifische Ausgangsbedingungen, alternative Transformationspfade und EU-Integration. In: Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, str. 11–15; Cvijanović, Vladimir (2002): Beitrag zur Modellierung des Transformationsprozesses. In: Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse. Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten. Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36), str. 7–10.

29 „The suggestive temptation to add a fourth group to these – i.e., that of Central and Eastern European states – and to analyze them with the proven instruments supplied by this tradition, turns out, however, to be unsuitable and misleading.“ In: Ofe, Claus (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In: Social Research, god. 58, sv. 4, str. 868.

odgovore. Nauka o transformaciji je, ne obazirući se mnogo na ovakve kritičke primedbe, odgovorila teorijskim radovima, koje do danas – uz retke izuzetke – odlikuje nekoliko „fabričkih grešaka“.

Pritom treba istaći bar dva nivoa kritike nauke o transformaciji. Jedan se odnosi na same teorijske nedostatke pomenutih pristupa, a drugi na interakciju između diskurzivnog uticaja tih pristupa s jedne, i političke primene s druge strane.

Prva tačka kritike same teorije odnosi se na „TINA“ strategiju³⁰ tranzitologije. Uprkos različitim pristupima društvenoj analizi pojedinačnih radova i odgovarajućoj „dijagnozi“, sama „prognoza“ većine ovih istraživanja mahom vodi ka istom cilju: Bez obzira na ekonomske, socijalne, istorijske, kulturne specifičnosti jednog društva, u vidu norme postulira se jedan razvoj političkog sistema koji neupitno vodi ka liberalnoj demokratiji. Time transformacija društva dobija jasan teleološki karakter, a niz sloboda – kupljenih, uzgred, praktično poklonjenim društvenim resursima – nakon 1989. usled negativnih socijalnih efekata transformacije, skoro potpuno gubi na značaju: Karta u jednom smeru iskorišćena je, a put ka obećanoj demokratiji nikako da se završi.³¹

Druga tačka kritike teorije nadovezuje se na već pomenutu Ofeovu primedbu: Društvene promene u Istočnoj Evropi ne mogu se fundirano analizirati bez uzimanja u obzir pre svega ekonomskog sistema. Pa ipak, upravo to se desilo. Kao što je već nagovešteno, teorije tzv. nauke o transformaciji prevashodno potiču iz političkih nauka, dok se ekonomija transformacijom bavila sa nešto drugačijim fokusom. Dok je period transformacije mnogim politolozima služio kao povod za teorijski rad, ekonomisti su svoja razmišljanja vrlo često stavljali u funkciju praktične primene. Ne čudi stoga što su možda i najvredniji empirijski radovi o ekonomskom razvoju u Istočnoj Evropi upravo izveštaji Svetske banke ili Međunarodnog monetarnog fonda, pa čak i pojedinih većih preduzeća ili banaka, onih aktera dakle, koje su u ove procese bile direktno uključene, koje su njima upravljale i to sa jasnim interesima. Pre svega „ultima ratio“ ovih učesnika u transformaciji, profit, razlog je zašto se u kontekstu ekonomske transformacije recimo nezaposlenost, skoro i ne pominje – ni kao socijalni ni kao makroekonomski faktor.

Politička nauka je transformaciji u Istočnoj Evropi uglavnom pristupala iz perspektive promene političkog sistema, partija, pravnih aspekata, itd. Ekonomski ra-

30 TINA je skraćenica za „There Is No Alternative“ – slogan kojim se označavala neoliberalna „politika bez kompromisa“ britanske premijerke Margaret Tačer.

31 O kolektivnim navikama i stavovima u društvu, izgrađenim tokom socijalizma, kao važnim faktorima u okviru demokratizacije vidi: Offe, Claus (2009): Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven. In: Transit. Europäische Revue, Sv. 38, str. 145-161.

zvoj korišćen je jedino u svrhe „objašnjavanja“ nedostatka demokratije – neretko se teza o „nazadnoj Istočnoj Evropi“ reprodukovala upravo u takvim objašnjenjima. Generalno, ekonomija, pa time i socijalni aspekti transformacije vrlo brzo su odvojeni od procesa demokratizacije, pa se po uzoru na zapadne liberalne demokratije tržišna ekonomija „intuitivno“ ugradila u sam koncept.

Ne treba pritom zaboraviti institucionalne promene u međunarodnim odnosima u Istočnoj Evropi, koje igraju dvostruku ulogu. Pre svega uticaj Evropske unije na sve zemlje Istočne Evrope igrao je vrlo važnu ulogu u procesu demokratizacije.³² Postavlja se, međutim, pitanje: Na koji način posmatrati taj uticaj? S jedne strane, izgled pristupanja Evropskoj uniji, za većinu zemalja od velikog političkog, ekonomskog, ali i simboličkog značaja, ubrzao je određene formalne reforme u tim državama. S druge strane, odnosi između Evropske unije i država Istočne Evrope imali su jasan karakter uslovljavanja sa ciljem ispunjavanja niza kriterijuma. Boris Buden u kritici paternalističkog odnosa „Zapada“ prema „Istoku“ ide i dalje. U svojoj knjizi *Zona prelaza*³³ Buden govori o procesu „infantilizacije“ istočnoevropskih društava. Iako je kraj starih socijalističkih režima kao npr. u Poljskoj bio posledica masovnog aktivnog otpora društvenih pokreta, ovi protesti kasnije su okarakterisani kao zakasnele revolucije, koje su tek nadoknadile nedostatak u slobodi i demokratiji u odnosu na zemlje Zapada.³⁴ I dok se u prvi mah, društvima Istočne Evrope pripisivala izuzetna politička svest – ipak dovoljna da sruši „komuniste“ i krene putem demokratije – skoro „preko noći“ istočni Evropljani pretvoreni su u decu: Nove demokratije dobile su epitet dečijeg – odjednom su počele da poboljavaju od „dečijih bolesti“, da „uče prve korake“ i sl. Ovom infantilizacijom, tvrdi Buden, istočnoevropskim društvima nije onemogućena perspektiva „boljeg društva“, ali je nad njima uspostavljena kontrola „brižnih roditelja“. Istovremeno, „deca revolucije“ uspela su ono što u Zapadnoj Evropi nijednoj državi do danas nije sasvim pošlo za rukom: Stvorena je „nova Evropa“, skrojena po uzoru neoliberalnog programa određenih političkih krugova na Zapadu. Obrćući tezu o „nazadnosti Istočne Evrope“ Buden ističe da je upravo Zapadna Evropa ta, koja je iz perspektive neoliberalne politike nazadna. Jer samo još u Zapadnoj Evropi mogu se naći „nazadni“ elementi poput relativno jake socijalne države i još donekle relevantnih

32 Up. Beichelt, Timm (2004): *Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften; Lindahl, Rutger (Hg.) (2005): *Transition and EU-enlargement. Economic, legal, political and social change in Eastern Europe*. Göteborg: CERGU.

33 Buden, Boris (2009): *Zone des Übergangs. Vom Ende des Postkommunismus*. Orig.-Ausg., 1. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2601).

34 Up. Habermas, Jürgen (1990): *Die nachholende Revolution*. Erstausg., 1. Aufl., [Nachdr.]. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 1633 = N.F., 633).

levih političkih aktera. Istočna Evropa je danas, nakon dvadeset godina transformacije, u skladu sa postulatima neoliberalizma skoro u potpunosti oslobođena tih „zastarelih“ institucija, iako socijalne prilike u tim državama možda i više nego ikad zahtevaju upravo jaku socijalnu državu, a ne jednu „vitku“ državu i „slobodno tržište“ koje će „već samo sebe regulisati“.

I u pogledu „kvaliteta“ demokratije istočnoevropska društva su bar pola koraka ispred zapadnoevropskih društava – i tu dolazimo do drugog nivoa kritike tranzitologije, onog koji se vezuje za praktičnu primenu njenih pristupa. Iako se poslednjih godina i na zapadu Evrope sve češće konstatuje jedan nov tip „postdemokratije“ sa klijentelistički orijentisanim partijama, relativno niskom izlaznošću birača na izbore, slabim „grass-roots“ pokretima i grupama i jakim lobijima, ovo stanje još uvek deluje „naivno“ u odnosu recimo na „fleksibilnost“ partija u Istočnoj Evropi. Od socijaldemokratije do desnog populizma – spektar mogućnosti unutar jedne (!) partije skoro je neograničen. Koja je budućnost i Zapada i Istoka Evrope u pogledu političkog i ekonomskog sistema, ostaje svakako otvoreno, a s obzirom na sve jaču dekonstrukciju socijalne države takođe vrlo zanimljivo i iz perspektive naučnog istraživanja, mada ne toliko „tranzitologije“, koliko istraživanja o društvenim pokretima.

6. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Period transformacije nakon 1989/1990. godine, i pored jake kritike dosadašnjih teorijskih pristupa u kontekstu istraživanja datih društvenih procesa, ostaje u svojoj kompleksnosti vrlo specifičan i svakako ga treba istraživati. Kako se u ovom tekstu kritički prikazani koncepti analize odlikuju jednim, istina vrlo razvijenim, ali ipak teorijsko-metodičkim aparatom, koji s jedne strane kompleksnost društvenih promena redukuje na promene u političkom odnosno ekonomskom sistemu, a s druge strane neminovno vodi ka jednom jedinom društvenom poretku, ne ostavljajući prostora – čak ni u teoriji – za bilo kakve alternativne razvoje, pred istraživače koji se bave društvenom transformacijom u Istočnoj Evropi nakon 1989. godine, postavlja se niz dodatnih pitanja. Osim pomenutih socijalnih posledica institucionalnog redizajniranja istočnoevropskih država, svakako treba ispitati i nove (ili stare) odnose moći u društvu. Bez sumnje, međutim, treba se pozabaviti i samim društvom, mimo političkog sistema i njegovih institucija. To znači pre svega istražiti npr. kolektivne, društvene predstave i tumačenja promena kroz koje se prolazilo pre i tokom devedesetih godina. Iako već postoje istraživanja koja idu u tom smeru – pre svega iz oblasti „kulture sećanja“ – ostaje još dosta neobrađenih

pitanja, vezanih za lične sudbine ljudi, njihove emocije, ali i strategije preživljavanja i prilagođavanja u novim uslovima „tranzicije“.³⁵

Ova i slična pitanja sigurno su više predmet istraživanja drugih naučnih disciplina poput istorije, sociologije, istorijske antropologije ili etnologije nego političkih nauka, ali uprkos ne toliko sjajnim praktičnim iskustvima sa tzv. „interdisciplinarnom saradnjom“, ne treba potceniti moguća naučna saznanja koja bi se otvaranjem prema ovim i drugim novim pitanjima mogla dobiti. Da li će, kada i u kom obimu, „tranzitologija“ izgubiti svoju funkciju generisanja gotovih recepata za institucionalno redizajniranje društava, ostaje da se vidi, a zavisice, mnogo manje od naučne radoznalosti istraživača, pre svega od same politike i njenih aktera. Krićka nauka, sa druge strane, ostaje i mora ostati dosledna svojim istraživaćkim pozicijama i svom pokušaju da se teorijskim radom učini uvek jedan korak dalje ka društvenoj emancipaciji.

35 Tome bez sumnje treba pridodati i niz pitanja koja se tiću pojedinaćnih prava i prava određenih grupa – žena, seksualnih, etnićkih i religioznih manjina, osoba sa nekom vrstom hendikepa, itd. Iako postoji nekoliko zanimljivih radova o tome, njihovu poziciju u društvima u procesu transformacije tek treba sistematićno istražiti.

LITERATURA

- Arato, Andrew (1993) Interpreting 1989, *Social Research*, god. 60, sv. 3: 609–646.
- Beyme, Klaus von (1992) Parteiensysteme im Demokratisierungsprozeß Osteuropas, *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, god. 18: 271–291.
- Beyme, Klaus von (1994) Transformationstheorie - ein neuer interdisziplinärer Forschungs-zweig? *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, god. 20, sv. 1: 99–118.
- Beyme, Klaus von; Nohlen, Dieter (2004) Politische Theorien: Systemwechsel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik, Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*, Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 1: 1548.
- Buden, Boris (2009) *Zone des Übergangs. Vom Ende des Postkommunismus, Orig.-Ausg., 1. Aufl.*, Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2601).
- Crawford, Beverly; Lijphart, Arend (1995) Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe, Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures, *Comparative Political Studies*, god. 28, sv. 2: 171–199.
- Crouch, Colin (2008) *Postdemokratie, Dt. Erstausg., 1. Aufl.*, Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 2540).
- Cvijanović, Vladimir (2002) *Beitrag zur Modellierung des Transformationsprozesses*, in: *Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten*, Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36): 7–10.
- Elster, Jon (1991) Constitutionalism in Eastern Europe: An Introduction, *University of Chicago Law Review*, god. 58, sv. 2: 447–482.
- Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K.; Boenker, Frank (1998) *Institutional design in post-communist societies. Rebuilding the ship at sea*, Cambridge: Cambridge University Press (Theories of institutional design).
- Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten (2002) *Unter Mitarbeit von Matthias Neumann und Heiko Pleines*, Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36).
- Gregory, Paul R.; Stuart, Robert C. (2003) *Comparing Economic Systems in the 21st Century*, Boston, New York: Houghton Mifflin.
- Habermas, Jürgen (1990) *Die nachholende Revolution, Erstausg., 1. Aufl., [Nachdr.]*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (Edition Suhrkamp, 1633 = N.F., 633).
- Huntington, Samuel P. (1993) *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, Norman: University of Oklahoma Press (The Julian J. Rothbaum distinguished lecture series, 4).
- Ismayr, Wolfgang; Richter, Solveig; Soldner, Markus (Hg.) (2010) *Die politischen Systeme Osteuropas, 3., aktualisierte und erw. Aufl.*, Wiesbaden: VS Verl. für Sozialwiss.
- Kanzleiter, Boris; Tomić, Đorđe (2010) Die Linke im post-jugoslawischen Raum, in: Dairer, Birgit; Hildebrandt, Cornelia (Hg.), *Von Revolution bis Koalition. Linke Parteien in Europa, (Texte der Rosa-Luxemburg-Stiftung, Bd. 52)*, Berlin: Dietz.

Kušić, Siniša (2002) Gewinner und Verlierer der Transformation: System- und länderspezifische Ausgangsbedingungen, alternative Transformationspfade und EU-Integration, in: *Gewinner und Verlierer post-sozialistischer Transformationsprozesse, Beiträge für die 10. Brühler Tagung junger Osteuropa-Experten*, Bremen: Forschungsstelle Osteuropa (Arbeitspapiere und Materialien - Forschungsstelle Osteuropa Bremen, 36): 11–15.

Lauth, Hans-Joachim (2004) Politische Theorien: Autoritäre versus totalitäre Regime, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*. Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 1: 74.

Lindahl, Rutger (Hg.) (2005) *Transition and EU-enlargement. Economic, legal, political and social change in Eastern Europe*, Göteborg: CERGU.

Merkel, Wolfgang (2004) Embedded and defective democracies, *Democratization*, god. 11, sv. 5: 33–58.

Merkel, Wolfgang; Croissant, Aurel (2003) Liberale und defekte Demokratien, in: Schmitt, Karl (Hg.) *Herausforderungen der repräsentativen Demokratie, 1. Aufl*, Baden-Baden: Nomos (Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Politikwissenschaft (DGfP), 20: 55–88.

Merkel, Wolfgang (2010) *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Nohlen, Dieter (2004) Politische Begriffe: Demokratisierung, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*, Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 8210.

O'Donnell, Guillermo A.; Schmitter, Philippe C.; O'Donnell, Guillermo A.; Schmitter, Philippe C. (1986) *Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies*, Baltimore: Hopkins; Johns Hopkins Univ. Press.

Offe, Claus (1991) Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe, *Social Research*, god. 58, sv. 4: 865–892.

Offe, Claus (2009) Postkommunistische Wohlfahrtsstaaten in der EU. Bilanz und Perspektiven, *Transit. Europäische Revue*, Sv. 38: 145–161.

Pickel, Andreas (1993) Authoritarianism or democracy? Marketization as a political problem, *Policy Sciences*, god. 26, sv. 3: 139–163.

Przeworski, Adam (1999) *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*, Reprint, Cambridge: Cambridge University Press (Studies in rationality and social change).

Svejnar, Jan (2002) Transition Economies: Performance and Challenges, *Journal of Economic Perspectives*, God. 16, br. 1: 3–28.

Thibaut, Bernhard (2004) Politische Begriffe: Systemwandel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*, Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 9828.

Thibaut, Bernhard (2004) Politische Begriffe: Systemwechsel, in: Nohlen, Dieter (Hg.), *Lexikon der Politik. Begriffe, Theorien, Methoden, Fakten*, Berlin: Directmedia Publ. (Digitale Bibliothek, 79), Knj. 7: 9829.